

19. YÜZYIL SONLARINDA KEMAH VE CİVARINDA ERMENİ İSYANLARI

ARMENIAN REVOLTS IN KEMAH AND ITS SURROUNDINGS IN THE LATE 19TH CENTURY

Nurettin BİROL* - Fatih ÇİÇEK**

Öz

Article Info

Bu çalışma, nitel tarihsel araştırma yöntemi ile yürütülmüş olup 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kemah Kazası'nda Ermeni komitalarının ayrılıkçı faaliyetlerini ele almıştır. Araştırmanın zamansal sınırı 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başları olup; mekânsal kapsamı ise Kemah ve civarı olarak tercih edilmiştir. Ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgelerinin analizine dayanan bu çalışmada, Osmanlı bürokrasisine ait şifreli yazışmalar, vilayet salnameleri, devlet arşiv belgeleri, dönemin Avrupa basın raporları ve misyonerlere ait kaynaklar kullanılarak belgesel çözümleme yöntemi uygulanmıştır. Olaylar arasında nedensellik kurularak taraflar arası ilişkiler çözümlenmeye çalışılmış ve Ermeni komitacılarının Kemah'taki faaliyetlerinin yapısal boyutları verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklar; Başkanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Erzurum Vilayet Salmaları, dönemin yabancı gazeteleri, misyoner raporları ve yerli-yabancı tarihçilerin araştırma eserleridir.

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 10/05/2025

Kabul Tarihi: 02/09/2025

Atıf

Bırol, N. & Çiçek, F. (2025). 19. yüzyıl sonlarında Kemah ve civarında Ermeni isyanları. *Anasay*, 32, 31-43

Çalışmada elde edilen bulgulara göre ayrılıkçı Ermeniler 19. yüzyılın sonlarında Kemah ve çevresinde Müslüman ahaliye karşı silahlı propaganda, adam kaçırma ve yol kesme gibi saldırılarda bulunmuşlardır. Bölgedeki Ermenilere ait bazı manastırlar Ermeni çeteler tarafından yerel bir karargâha dönüştürülerek Müslüman ahaliye yapılacak saldırılarda kullanılmıştır. Kemah'taki Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerinde eğitim kurumları ve kiliseler önemli bir araç olmuş buralarda Ermeni çocuklarına milliyetçilik fikirleri aşılanmıştır. Ermeni Protestan okulları ve misyonerlerin faaliyetleri doğrudan Amerikan ve İngiliz desteğiyle yürütülmüş olup bu durum bölgedeki istikarsızlığı artırmıştır. Osmanlı Devleti, askeri ve idari takibatla komitacı faaliyetleri bastırmış, ancak Batılı devletler tarafından yoğun propaganda ve diplomatik baskıya maruz kalmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Kemah'ta yaşanan olaylar Müslüman halk ile Ermeniler arasında sınırlı çatışmalara neden olmuş ancak büyük çaplı isyanlar devlet tarafından bastırılmıştır. Batılı basın yayın organları manipülasyonlar yoluyla Osmanlı Devleti aleyhine dezenformasyon yapmışlar ve bu yayınlar diplomatik yazışmalarla tezip edilmiştir. Kemah'ta 19. yüzyılın sonlarında yaşanan Ermeni faaliyetleri, yerel düzeyde organize edilmiş fakat uluslararası aktörlerce yönlendirilmiş ayrılıkçı bir hareketin parçasıdır. Ermeni komitaları, azınlık okulları, dini kurumlar ve dış destekli propaganda araçları üzerinden faaliyetlerini yürütmüş; bu süreçte Osmanlı Devleti hem askeri hem diplomatik olarak etkin bir mücadele sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kemah, Ermeni, Komita, Misyoner, Eşkya

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences e-posta: nbırol@erzincan.edu.tr, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-9510-2442>

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, e-posta: fcicek@erzincan.edu.tr, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-9749-4830>

Abstract

This study was conducted using a qualitative historical research method and examines the separatist activities of Armenian committees in the district of Kemah, which was part of the Erzurum Province of the Ottoman Empire in the late 19th century. The temporal scope of the research spans the last quarter of the 19th century to the early 20th century, while its geographical focus is limited to Kemah and its surrounding areas. Based primarily on the analysis of Ottoman archival documents, the study employs a documentary analysis method utilizing encrypted bureaucratic correspondence, provincial yearbooks (salnames), state archive records, contemporary European press reports, and missionary sources. Causal relationships between events were established, and the structural dimensions of Armenian committee activities were examined. The primary sources used in this study include documents from the Ottoman Archives of the Presidency, Erzurum Province Yearbooks, foreign newspapers of the period, missionary reports, and academic works by both Turkish and foreign historians.

According to the findings, Armenian committees active in Kemah and its surroundings during the late 19th century resorted to methods such as armed propaganda, kidnapping, and ambushing Muslim civilians. Certain monasteries belonging to the local Armenian population were transformed into operational bases by Armenian armed groups and were used to launch attacks against Muslim communities. In Kemah, educational institutions and churches played a key role in separatist activities, where Armenian children were indoctrinated with nationalist ideas. The activities of Protestant Armenian schools and missionaries were directly supported by the United States and the United Kingdom, further contributing to regional instability. Although the Ottoman state suppressed the committee activities through military and administrative measures, it faced intense propaganda and diplomatic pressure from Western powers. The events that took place in Kemah during this period led to limited clashes between Muslims and Armenians, but large-scale uprisings were ultimately quelled by the state. Western media outlets engaged in disinformation against the Ottoman Empire through manipulation, though many of these publications were refuted through official diplomatic correspondence. The Armenian activities in Kemah at the end of the 19th century represent a locally organized yet externally influenced separatist movement. Armenian committees operated through minority schools, religious institutions, and foreign-backed propaganda tools, while the Ottoman Empire responded with both military and diplomatic measures, demonstrating a significant capacity for internal security and crisis management.

Keywords: Kemah, Armenian, Committee, Missionary, Banditry

Research Article

Received: 10/05/2025

Accepted: 02/09/2025

Cite this article as:

Biröl, N. & Çiçek, F. (2025). Armenian revolts in Kemah and its surroundings in the late 19th century. *Anasay*, 32, 31-43.

EXTENDED ABSTRACT

This study was conducted using a qualitative historical research method and examines the separatist activities of Armenian committees in the district of Kemah, which was part of the Erzurum Province of the Ottoman Empire in the late 19th century. The temporal scope of the research spans the last quarter of the 19th century to the early 20th century, while its geographical focus is limited to Kemah and its surrounding areas. Based primarily on the analysis of Ottoman archival documents, the study employs a documentary analysis method utilizing encrypted bureaucratic correspondence, provincial yearbooks (salnames), state archive records, contemporary European press reports, and missionary sources. Causal relationships between events were established, and the structural dimensions of Armenian committee activities were examined. The primary sources used in this study include documents from the Ottoman Archives of the Presidency, Erzurum Province Yearbooks, foreign newspapers of the period, missionary reports, and academic works by both Turkish and foreign historians. The current research examines the Armenian incidents that occurred in the Kemah district which was a part of the Erzurum Province, one of the eastern provinces of the Ottoman Empire in the late 19th century, based on Ottoman archival documents and official records of the period. Due to both its geographical position and population, Kemah stood out as a significant administrative center at the time. The dense Armenian population in the region made it a primary target for the separatist

activities of Armenian committees. According to the 1899 Erzurum Province Yearbook (Salname), Muslims constituted the majority in Kemah, while Armenians and Greek Orthodox Christians formed smaller minorities. Despite their numerical inferiority, Armenians encouraged by the international political climate launched widespread organizational efforts in the region. Following the 1877–78 Ottoman-Russian War and the subsequent Treaties of San Stefano and Berlin, pressure from the Great Powers on the Ottoman Empire increased, and within this context, the demands for reforms on behalf of the Armenian population of Eastern Anatolia began to gain prominence. Activities carried out by various Armenian organizations, particularly the Dashnaksutyun (Armenian Revolutionary Federation) and Henschak committees, became more systematic in ethnically mixed areas such as Kemah. Churches, minority schools, and missionary efforts formed the core of these activities. After the proclamation of the Ottoman Reform Edict (Islahat Fermanı), which granted educational freedoms to minorities and foreigners, the number of foreign schools and missionaries in Kemah and its surroundings increased significantly. Over time, these institutions turned into centers of political and ideological propaganda. American and British missionaries played an active role in spreading separatist ideas among the local population, especially Armenian youth. The missionaries not only provided religious education but also encouraged the construction of an identity rooted in anti-Turkish and anti-Islamic sentiment. According to the 1875 Salname, there were eight Armenian primary schools in Kemah; documents from 1901 indicate that this number had increased by two missionary schools. Archival documents clearly demonstrate the presence of teachers and clergy members in these schools who engaged in activities against the state. Additionally, banned publications and newspaper articles smuggled in from abroad were used as effective tools in spreading Armenian nationalism and revolutionary ideologies in the region.

The Armenian committees did not confine themselves to ideological propaganda; over time, they resorted to armed gang activities, and various acts of violence were carried out in the region. These included ambushes, village raids, assassination attempts against state officials, kidnappings for ransom, and attacks on Muslim civilians. One prominent Armenian gang leader named Rupen used the Çanlı Monastery in Karni Village, a subdistrict of Kemah, as a base and led numerous raids on nearby villages. One such raid targeted the convoy of Reşid Bey, Director of the Imperial Stud Farm at Sultansuyu, in 1895. Following this attack, the Ottoman government intervened with units from the Fourth Army, besieged the monastery, killed several gang members, and sentenced others to death after legal proceedings. In response to such armed activities, the Ottoman government not only took military measures but also engaged in diplomatic and media efforts to counter the negative perception spreading throughout European public opinion. The European press at the time portrayed the Ottoman interventions in Kemah and its surroundings with exaggerated and false narratives, such as “the burning and destruction of Armenian villages,” which were used to pressure the Sublime Porte (Babıâli). However, archival records reveal that these reports were largely baseless, circulated under the influence of Armenian revolutionaries, and that the true target of Ottoman military operations was limited to armed gangs.

The Ottoman Empire, confronted with these developments, intervened militarily in the region via the Fourth Army and launched operations to suppress rebellions, neutralize banditry, and restore public order. Simultaneously, Western newspapers sought to exert international pressure by presenting these interventions to the public through distorted and exaggerated reports. Propaganda activities orchestrated by Armenian committees aimed to weaken the internal security of the Ottoman state and to lay the groundwork for foreign intervention. However, archival research clearly indicates that the incidents in Kemah were provoked by deliberate actions of Armenian committees and that the Ottoman response was within the bounds of legitimate self-defense. In conclusion, this study outlines the background of the Armenian insurgency attempts in and around Kemah, their local and international dimensions, and the Ottoman Empire's military, political, and diplomatic responses. It is evident that these incidents were not merely limited to armed conflict but unfolded within a multifaceted framework involving education,

religion, propaganda, diplomacy, and international public opinion. The case of Kemah constitutes a significant example in understanding the provincial manifestations of the Ottoman-Armenian question at the end of the 19th century.

Giriş

19. yüzyılın sonlarında Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı bir kaza olan Kemah'ın eski çağlara kadar uzanan bir geçmişi vardır. Malazgirt Savaşı'nın ardından Kemah, Mengücek Gazi tarafından fethedilmiş; burası merkez yapılarak onun adıyla anılan Mengücek Beyliği'nin kurulduğu yer olmuştur. (Turan, 1980, s. 55-56). Ortaçağlarda Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eratnalılar ve Akkoyunlu devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır (Taşcı, 2020, s. 97-100). Kemah, daha sonraki süreçte Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girmiştir (Uzunçarşılı, 1975, 271). Kemah, Osmanlı hâkimiyetinde çoğunlukla önemli bir yol güzergâhı üzerinde olmasından dolayı doğuya ve İran'a yapılan seferler sırasında kışlak yeri olarak kullanılmıştır. Bölgede daha önce Bizans hâkimiyetinde sorunlar yaşayan Ermeniler, Türk hâkimiyetini kolaylıkla benimsemişlerdir. Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler 19. yüzyılın sonlarına kadar barış içinde yaşamışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar bölgedeki Ermeniler ile ilgili en önemli gelişme 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarındaki Celali isyanları sebebiyle yaşanmıştır. Bu dönemde, Erzurum, Erzincan ve Sivas şehirlerinde yaşayan Ermeniler, 1595 yılında Celâli isyanlarından etkilenerek yaşadıkları yerleri terk edip İzmit, İstanbul ve Tekirdağ'a yerleşmişlerdir. Bu dönemde Kemah çevresinde yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı da bu isyanların etkisiyle yerlerini terk etmişlerdir (Şahin, 2022, s. 219). Osmanlı Devleti 1609 ve 1635 yıllarında yaptığı tehcirlerle Ermenileri eski yerlerine geri göndermiştir. 1635 yılında gerçekleşen göç hareketinde Ermeniler; Erzincan, Kemah, Eğin ve Divriği dolaylarına nakledilmiştir (Konukçu, 2001, s. 623). 1635 yılından 19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Kemah ve civarında yaşayan Ermeniler için sakin bir dönem olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kemah, Erzincan'ın en büyük kazası olmuş ve hatta bir ara sancak merkezi olarak idare edilmiştir (Miroğlu, 1990, s. 34). 19. yüzyılın sonlarında 1899 yılı salnamesine göre Kemah'ın etnik durumu ve nüfusu; Müslümanlar, 2.480 hanede 7.606 erkek, 7.619 kadın olmak üzere toplam 15.225, Ermeniler; 2.182 erkek, 2.184 kadın olmak üzere toplam 4.366, Rum Ortodokslar ise; 277 erkek, 296 kadın olmak üzere toplam 573 kişi olarak ifade edilmiştir. Buna göre Kemah Kazası'nın toplam nüfusu: 20.184 kişi olarak kaydedilmiştir (Erzurum Vilayet Salnamesi, 1899, 320-321). Düyun-u Umumiye adına araştırma yapan Fransız Vital Cuinet Kemah Kazası'nın nüfusunu Müslümanlar, 14.557 kişi Gregoryen Ermeniler, 3.503 kişi Protestan Ermeniler, 189 kişi ve Ortodoks Rumlar, 633 kişi olmak üzere toplam 18.872 kişi olarak göstermiştir (Cuinet, 1892, s. 220).

1877-78 Osmanlı-Rus savaşıdan sonra Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla Ermeni komitalarının Anadolu'nun muhtelif vilayetlerindeki Ermeni halkını silahlandırıp kışkırtarak başlatmış oldukları isyan hareketlerine Erzincan çevresinde yaşayan Ermeni ahalî de dâhil olmuştur. Ermeniler ile Müslümanlar arasında büyük çapta kitlesel çatışmaların henüz başlamadığı tarihlerde Taşnak ve Hınçak gibi komitalar Ermeni halkını isyana hazırlamaya başlamışlardır. Ayastefenos Mütarekesi ve sonrasında büyük devletlerin desteğiyle Ermeni Patrikhanesi ile Taşnak ve Hınçak gibi ayrılıkçı cemiyetler birlikte hareket ederek Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurma mücadelesine girişmişlerdir. Ermeni kaynaklarında altı Ermeni vilâyeti şeklinde ifade edilen Vilayat-ı Sitteye ilave olarak Ermeni Devleti'ne dâhil etmek istedikleri şehirlerden biri de Erzurum Vilayeti'dir. O tarihlerde Kemah Kazası, Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı bir kaza idi. Ancak Anadolu'nun hiçbir vilâyetinde olduğu gibi bu bölgede de Ermeniler çoğunluğu oluşturacak bir nüfusa sahip değillerdi (Kodaman, 1987, s. 28).

19. yüzyılın sonlarından I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul eden konulardan biri Ermeni meselesidir. Ermeni meselesine dair Osmanlı arşiv belgeleri büyük ölçüde bu bölgelere odaklanmaktadır. Bu çalışmamızı konu, zaman ve mekân bakımından sınırlandırarak

Kemah Ermenileri hakkındaki arşiv belgeleri doğrultusunda hazırlamaya çalıştık. Zaman olarak 19. yüzyılın sonları, mekân olarak da Kemah ve çevresindeki Ermeni olayları incelemeye tâbi tutulmuştur.

Ermeni Komitaların Kemah Bölgesinde Propaganda Faaliyetleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti Avrupa'nın büyük devletleri karşısında zayıf kalmıştır. Ruslar karşısında Avrupalıların desteğine ihtiyaç duymuş ve onların yardımıyla Kırım harbini kazanmıştır. Osmanlı Devleti, savaştan sonra Avrupa devletleri arasında kabul görmüş; dış baskıların etkisiyle 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan etmiş ve 1878'de Protestanlar lehine düzenlemeler yapmıştır. Bu imtiyazlara ek olarak yabancı devletlerin kapitülasyonlarda yer alan ibadet ve eğitim hürriyetlerini kendilerine göre yorumlamaları neticesinde Osmanlı topraklarında misyonerlerin sayısı ve faaliyetleri aşırı derecede artmaya başlamıştır (Tekin, Göksal, 2017, 318-336). Osmanlı Devleti bu dönemde eğitim kurumları açma konusunda hem Müslüman reayayı hem de azınlıkları serbest bırakmıştır. Bu nedenle azınlık okulları, Müslümanlarda olduğu gibi devlet tarafından değil, hayırseverler ve cemaatler tarafından açılıyordu (Taşdemirci, 2001, s. 13). Azınlıkların kendi imkânlarıyla kurdukları bu okullar, patrikhaneler veya hahamhaneler aracılığıyla ve devletin müdahalesi olmaksızın, bağımsız olarak yönetiliyorlardı. Ayrıca bu okullar devlet denetiminden uzaktı (Vahapoğlu, 1990, 65-66). Bu sebeple 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı sınırları içinde yabancı okulların sayısında ciddi bir artış görülmüştür (Şişman, 2002, s. 175). Örnek olarak 1894-1901 yılları arasında Osmanlı Devletinde kurulan Fransız okullarındaki artış yedi senede yüzde yüz elli civarında olmuştur. Maarif-i Umumiye Nazırı Zühtü Paşa'nın raporuna göre; 4.547 tane azınlık okulu vardı. Bu okulların 498'i ruhsatlı, geriye kalan 4.049'u ise ruhsatsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür (Tozlu, 1991, s. 76-78).

Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde, din adamı, öğretmen, teknisyen, doktor ve barış gönüllüsü kisvesi altında birçok misyoner faaliyet göstermiştir (Tozlu, 1991, s. 72, Kocabaşoğlu, 1989, s. 39). Bu misyonerler, Ermeni komitalarının teşkilatlanmasında ve isyanların başlatılmasında etkili roller üstlenmişlerdir. Ermeni isyanlarının öncesi ve sonrasında vilayetlerden Babilî'ye gönderilen raporlarda da misyoner faaliyetlerine dair geniş kapsamlı bilgilere yer verilmiştir (Küçük, 1984, s. 100). Kısacası Anadolu'daki bu misyonerler, yabancı güçlerin siyasî ajanlarının birer haber toplama elemanı gibi görev yapmışlardır (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1991 s. 34). Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerinin en etkili ve yaygın olanları, Amerikalı kuruluşlar tarafından yürütülmüştür (Şimşir, 1986, s. 78-79; Sezer, 1999, s. 8). 1845 yılında yalnızca 34 misyoner, 7 okul ve 135 öğrenciye sahip olan Amerikan misyoner teşkilatı; 1900 yılına gelindiğinde 153 misyoner, 425 okul ve 23.040 öğrenciye ulaşarak dikkat çekici bir büyüme sergilemiştir (Haydaroğlu, 1990, s. 101). 1870–1900 yılları arasında, Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki eğitim faaliyetleri hem nicelik hem nitelik bakımından önemli ölçüde gelişmiş; bu süreçte okul sayısında %72, öğrenci sayısında ise %157 oranında artış kaydedilmiştir (Kocabaşoğlu, 1989, s. 156). İlerleyen yıllarda bu artış daha da hız kazanmış ve Amerikan misyonerleri, gündüzlü okullarında yaklaşık 27.000, yatılı okullarında ise 35.000 öğrenciye eğitim vermeye başlamışlardır (Tozlu, 1991, s. 76, 78). Amerikan misyonerleri Osmanlı Devletindeki eğitim faaliyetlerini Erzurum'a kadar genişletmişlerdir. Onların buradaki çalışmaları Tanzimat'tan önce başlamış ve Ermeni isyanları zamanında da devam etmiştir. Erzurum'da misyon için görevlendirilen Amerikalı Rev. W. N. Chambers ve eşi burada açtıkları okullarda Ermeni çocuklarını eğitmişlerdir. N. Chambers Ermeni erkek çocuklarının eğitimi ile meşgul olurken, eşi Bayan Chambers ise kız çocuklarıyla meşgul olmuştur. Bunların gayeleri, Ermenilere bir millet oldukları şuurunu aşılayarak Türklere karşı isyan etmelerini sağlamak olmuştur (Terzioğlu, 2005, s. 62).

1875 salnamesine göre Kemah'ta Hristiyan Ermenilere ait sekiz adet sıbyan mektebi bulunuyordu (Erzurum Vilâyet Salnâmesi, 1875, s. 151). Ayrıca 1901 yılında Erzurum Valiliği'nden Şurâ-yı Devlet'e gönderilen bir belgeye göre; Kemah Kazasında 2 adet de misyoner mektebi bulunuyordu (Karataş, 2010, s. 236). Misyonerlere ait Kemah Ermeni Protestan

mektepleri de Amerika ve İngiltere tarafından destekleniyordu. İngiltere'nin Ermenileri Türklere karşı kışkırtma faaliyetleri, 1880 yılında iktidara gelen William Ewart Gladstone hükümetiyle birlikte hız kazanmıştır. Bu durumdan cesaret alan Ermeniler, Tiflis'te bir cemiyet kurarak misyonerlere destek vermeye başlamıştır. (Kocabaş, 1994, s. 49-51). Bütün misyoner mekteplerinde olduğu gibi buradaki Ermeni okullarında, devlet aleyhinde birtakım olaylara sebebiyet verecek hadiseler de görülmüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, okul ruhsatı alabilmek için, okutulan kitapların içeriği ve kitaplarda devlet aleyhinde ya da insanları kışkırtacak türden ifadelerin bulunmaması da önemliydi. Fakat Ermeni okullarında, özellikle de “*Vilayat-ı Sitte*” dâhilindeki Ermeni okullarında, buna pek riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Bu okullarda Ermeni gençlerini daha çocuk yaşlardan itibaren Türk düşmanı olarak yetiştiriyorlardı (Terzioğlu, 2005, s. 56). Rus Generali Mayewski'nin raporu, Ermeni öğretmenlerin bölücü faaliyetlerini özetliyordu. Buna göre: “*ihtilalci komita üç örgüte ayrılmıştır: Taşnak, Hınçak ve Ermenistan. Bunlar köylüleri tahrik etmek için her tarafa yayılmışlardır. Öğretmenlerle işe başlanmış ve onlar aracılığıyla da gençlere, Müslümanlara karşı düşmanlık ve nefret duyguları aşılanmıştır. Böylece 3-4 yıllık kısa bir süre içinde birçok şuursuz genç kendilerini ölüme adanmışlardır*” (Süslü, 1986, 22-24).

Ermeniler arasında milliyetçi ve ihtilâlcı fikirlerin oluşmasındaki en önemli sebeplerden birisi de yurt dışından gizlice getirilip dağıtılan basın ve yayın yoluyla yapılan propagandalardır. Ermeni ahaliyi isyana teşvik etmek için kullanılan bu propaganda şekli Ermeni ihtilâl komitalarının da tercih ettiği bir metottu. Her fırsatta silahlanmayı ve genç yaşlı demeden mücadeleye hazırlıklı olmayı Ermenilere telkin eden komitalar, bu arzularını gazeteler, dergiler ve mektuplar vasıtasıyla duyurmaya çalışıyorlardı (Terzioğlu, 2005, s. 111-113). 1880'li yıllardan itibaren arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Ermeni komitaları, Ermeni nüfusun yoğun olduğu birçok şehirde olduğu gibi Erzincan'da da faaliyetlerini ciddi biçimde artırmıştır. İlk aşamada taraftar kazanmayı hedefleyen bu komitalar, yoğun propaganda çalışmaları yürütmüş; özellikle yazılı basın aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmaya çalışmışlardır. Belgelerden anlaşıldığına göre, bu faaliyetlerde Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı kiliselerde görevli bazı papazlar ile Ermeni okullarındaki bazı eğitimciler de aktif rol üstlenmiş, komitaların yönlendirmesiyle harekete geçmişlerdir. Bölgedeki komitacılık faaliyetlerinde yerel Ermeniler örgütlenmiş; çıkarılacak isyanlarda din adamları çoğu zaman birer örgüt lideri gibi konumlandırılmıştır. Komitalar, kendi hedeflerine engel olabileceğini düşündükleri şahısları Ermeni ya da başka bir etnik kimliğe mensup olmalarına bakmaksızın ortadan kaldırarak halk üzerinde korku ve baskı kurmayı amaçlamışlardır. Bu tür faaliyetlerin Eğin, Kemah, Refahiye, Tercan ve Erzincan gibi merkezlerde yoğunlaştığı tespit edilmektedir.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı devlet erkânı Erzincan'daki ayrılıkçı faaliyetleri yakından ve sistemli biçimde takip etmiştir. Örneğin, 20 Nisan 1888 tarihli bir belgede, “Kemah civarında bulunan bir Ermeni manastırında görevli papazın, yurt dışından temin ettiği yasaklı yayınları Kemah, Eğin ve Diyarbakır gibi çevre bölgelere ulaştırarak Ermeni halkı isyana teşvik ettiği, bu faaliyetlerin organizasyonunu üstlenerek liderlik ettiği” tespit edilmiş; Erzincan Mutasarrıflığı'ndan, adı geçen şahsın yargılanmak üzere Erzincan'a getirilmesinin sağlanması istenmiştir (BOA. Y.PRK. ASK. 45/96). Benzer şekilde, 28 Mayıs 1888 tarihli başka bir belgede, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Kemah'ta Protestan okuluna gitmekte olan ve şüphe üzerine yakalanan Sinbad adlı kişi ile öğretmeni Abraham Seklimyan'ın üzerlerinde ele geçirilen belgeler doğrultusunda, Ermeni halkını tahrike çalışan bir fesatçı grup içinde yer aldıkları belirtilmiş ve haklarında nasıl işlem yapılması gerektiği sorulmuştur (BOA, DH. MKT. 1509/111). Buna cevaben Dâhiliye Nezareti, söz konusu şahısların ayrılıkçı faaliyetlerde bulunduğunun tespit edildiğini bildirmiş ve gerekli tahkikatın yapılmasını emretmiştir (BOA, DH. MKT. 1512/67).

Ermeni milliyetçiliği ve ihtilâlcı fikirlerin oluşmasındaki en önemli sebeplerden biri de basın ve yayın yoluyla yapılan propagandalardır. Yasaklanmasına ve takip edilmelerine rağmen gerek yurt içinde gerekse yurt dışında basılan propaganda maksatlı eserlerle Ermeni gençlere

Türk-İslâm düşmanlığı aşılanıyor, Türklere kin ve nefret duymaları amaçlanıyordu. Ders kitabı, hikâye kitabı, gazete, piyes, şeklinde ortaya çıkan eden bu çeşit yayınların hazırlanmasında Ermeni yazar veya öğretmenlerin olduğu kadar Ermeni din adamlarının, gazetecilerin ve yabancı konsolosların da büyük katkıları vardı (Terzioğlu, 2005, s.111). Bu süreçte Doktor Paşayan Karabet adlı birinin Ermeni fesat komitesiyle birlikte ahaliyi devlet aleyhine kışkırttığı kayıtlara yansımıştır. Aslen İstanbul’lu olan Karabet Efendi bu suçu yüzünden Erzincan Bidayet Ceza Mahkemesi’nde yargılanmış ve suçu sabit görülmüştür. Nitekim IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa’nın 6 Nisan 1895 tarihli şifreli yazısında; “*Politika müttehimlerinden*” olup, Erzincan hapishanesinde bulunan ve mahkumiyetine karar verilen Doktor Paşayan Karabet’in Erzincan’dan Kemah, Kuruçay ve Eğin’e kadar uzanan bölgelerde Ermeni komitasının reisi olduğu ve ahaliyi bu komitaya girmeye teşvik ettiği bildirilmiştir. Tabipliği dolayısıyla başına topladığı adamlardan para toplayıp, silah ve cephane tedarik eden Paşayan Karabet, halkı devlet aleyhine isyana teşvik etmekle itham edilmiştir. Komitanın gizli faaliyetlerine ait sırları ifşa etmemeleri için komitaya girenlere ve meseleye vakıf olanlara “*İncil-i Şerif*” üzerine yemin ettirmiştir. Karabet’in bu cürümleri işlediği birçok Ermeni muhbir ve şahitlerin beyanlarıyla ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 11 Ekim 1892 tarihinde tevkif edilen Karabet, Ceza Kanununun 54. ve 57. Maddeleri mucibince Erzincan Ceza Dairesince idam cezasına mahkûm edilmiştir. (BOA, Y. PRK. UM, 31/95; Bozan, 2020, s. 335)

Ermeni Komitalarının Bölgedeki Silahlı Faaliyetleri

Doğu Anadolu bölgesinde müstakil bir Ermeni Devleti kurmak maksadıyla kan dökerek ve kanlı isyanlar çıkarmak gibi bir ideolojiye sahip olan ihtilalci Ermeni komitalarının ilki Armenakan Komitesi’dir (Gurun, 1985, s. 129). İkinci büyük komita ise, 1887’de Rus uyruklu ve Sosyalist bir kişiliğe sahip olan Avetis Nazarbekian adlı ihtilalci bir Ermeni tarafından İsviçre’de Cenevre kentinde kurulan Hınçak Komitesi’dir. İlk kurulduğu sıralarda resmi bir adı olmayan komita 1890’da Devrimci Hınçak Komitesi adını almıştır. Anarşist bir yapıya sahip olan Hınçak Komitesi, bilhassa Doğu Anadolu’daki Ermenileri aktif hale getirmek için bölgeye silah sevkiyatı yapmış ve bölgede çok sayıda cinayetleri organize etmiştir. En son kurulan Ermeni komitesi ise Taşnak Komitesidir. Bu komita, Hınçakların da katılımı ile 1890 Ağustosunda Christopher Mikaelian tarafından *Ermeni Devrim Federasyonu* adı altında Tiflis’te teşkilatlandırılmıştır (Yüksel, 2012, s. 166-167; Uras, 1987, s. 442). Başlıca amaçları, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde isyanlar çıkarmak olan bu cemiyetlerin kurulmasında servet sahibi zengin Ermeniler, misyoner kolejlerinde yetişip Amerika’da çalışan kimseler ve yabancı konsolosların büyük etkileri olmuştur (Karat, 1988, s. 136).

19. yüzyılın sonlarında Anadolu’nun hemen her yerinde görülen iç karışıklıkların başında Ermeni meselesi gelmekte idi. Özellikle Doğu Anadolu’da meydana gelen Ermeni ayaklanmaları Erzincan ve kazaları olan Refahiye, Kuruçay ve Kemah bölgelerine de sıçramıştır. Müslüman ahali ile Ermeniler arasında henüz büyük çapta çatışmaların başlamadığı tarihlerde Hınçak ve Taşnak komitalarının Ermenileri isyana hazırlamak maksadıyla muhtelif vilâyetlerde yaptığı çalışmaların bir benzerini de Kemah, Refahiye, Kuruçay ve Eğin, kazalarında da yapmaya çalışmışlardır. 1893 yılında IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa tarafından Babıali’ye iletilen şifreli yazıda Refahiye’den Arapkir’e kadar uzanan Eğin ve Kemah’ın da dâhil olduğu bir bölge ve buralara yakın yerlere dikkat çekmiştir. Ona göre bu bölgedeki Ermenilerin “Fesat Merkezi” Kuruçay Kazasına bağlı Büyük Armudan Nahiyesi idi. Burası, Ermenilerin önemli ekonomik ve ticarî faaliyetlerini yürüttükleri önemli merkezlerinden biri idi. Buradaki Ermeni halkının çoğu tarımın yanında kuyumculukla uğraşıyordu (Birol, 2019, s. 343). Buradan organize edilen komitalar Kemah ve çevresindeki Ermenileri de kışkırtıyorlardı. 1891 yılında Kuruçay Kazası’nın Armudan Nahiyesinde Ömer Pehlivan adındaki bir Müslümanın Ermenilerin cinayetlerini ihbar etmesinden sonra evinin damında teşhir edilip yakılarak öldürülmesinden sorumlu olan komita üyeleri ve onlara yardım ve yataklık eden Ermeniler tespit edilerek tutuklandılar (Hüseyin Nazmi Paşa, 1984, s. 15). Daha sonra bunlar 1894 yılı başında Erzincan’da yargılandılar. Bu arada Kemah Ermeni murahhası Vartan Efendi de suçluları teşvik ve destek olmaktan suçlanarak

Erzincan'a getirtilip tevkif edildi. Yargılama sonucunda suçlular idam cezasına çarptırıldılar (BOA. A.MKT. MHM. 645/2). Vartan Efendi ise doğrudan suçlu bulunmayarak tahliye edildi. Ancak olaylarda kışkırtıcı rolü olduğu anlaşıldığından Kemah'a gitmesi yasaklanarak, durum Patrikhaneye bildirildi (BOA. A.MKT. MHM. 697/11).

Özellikle 1890'lardan itibaren Ermeni çetelerinin Kemah ve çevresindeki transit yollar üzerindeki baskınlarında artış görülmeye başlanmıştır. Artan baskınlar sonrasında bölgede yaşayan köylülerin şikâyetleri üzerine bölgeye operasyonlar yapılmıştır. 10 Eylül 1893 tarihinde Dersim dağlarını kendisine yurt tutmuş ve yollardan geçenleri soyan ve ayrıca çevre köylerdeki haneleri basan, Ermeni eşkıya reislerinden olan Hacı Kalust (Heci Kalost) ile arkadaşları yakalanmıştır. Bu eşkıyanın ele geçirilmesiyle Kuruçay ve Kemah transit yolunun güvenliği sağlanmıştır. Eşkıyanın yakalanmasında büyük hizmetleri görülen Kuruçay kaymakamı Ahmet Bey ise taltif edilmiştir (BOA. DH. MKT. 100/46; Gül, 2015, s. 20). 1894-1895 yıllarında Ermeniler sömürgeci devletlerin telkin ve teşvikleri ile Anadolu'nun hemen her yerinde toplu kıyama geçtikleri sıralara benzeri hadiseler Erzincan merkez, Refahiye, Kuruçay, Kemah ve Bilhassa Eğin dolaylarında görülmüştür. 21 Ekim 1895 tarihinde Erzincan'ın merkezinde başlayan çatışmalar civar kaza ve köylere sirayet etmişti. Dikkat edersek Kemah ve çevresi o tarihlerde bir ateş çemberi haline gelmeye başlamıştır. Bütün bu olaylara karşı silahsız Müslüman ahali Babıali'ye müracaat ederek sayıca çok olduklarını ve silahlanmak istediklerini iletmışlerdi. Ancak bölgede bulunan IV. Ordu elindeki imkanlarla bölgeye asker sevk edeceğini bildirerek sivil Müslüman halkın topyekûn silahlanmasını engellemiştir. 25 Ekim 1895 tarihinde Mabeyn-i Hümayun'dan cevaben Erzincan, Refahiye, Kuruçay ve Kemah civarında Ermenilere karşı gerekenin yapılacağı ve Müslüman ahalinin herhangi bir taşkınlık yapmadan asayişe riayet etmeleri gerektiği ve konunun aynı gün yapılacak Meclis-i Vükela'da görüşüleceği bildirilmiştir (BOA. Y. PRK. ASK. 107/54 s. 10; BOA. Y. PRK. BŞK. 43/65). Buna rağmen aynı tarihlerde Kemah merkezinde de az da olsa çatışmalar olmuş ve bu olaylarda Ermenilerden dört ölü beş yaralı olduğu bilgisi verilmiştir (Hüseyin Nazım Paşa, 1993, s. 162). Ancak aynı tarihlerde kaza merkezleri açısından büyük çapta çatışmalara bağlı olarak çok sayıda ölü olan yerler Kemah'tan ziyade Eğin, Erzincan merkez ve Tercan kazalarında görülmüştür (Bırol, 2017, 21-34). Ancak bu sıralarda bir alt başlıkta bahsedildiği gibi bir Ermeni çetesinin Kemah yolunu keserek adam kaçırpı bazıları da öldürmeleri üstelik bunların Padişah'a yakın kimseler olması bardağı taşıran damla olduğu gibi devletin bunlara müdahalesi de sert olmuştur. Yine bu tarihlerde Kemah'a bağlı ve Ermenilerin yoğun olduğu köylerde de çatışmalar şiddetlenmiştir. Bundan sonra Erzincan merkezindeki olayları bastıran IV. Ordu'ya mensup birlikler, yol kesip Müslüman köylere saldıran çetelere müdahale için bu bölgeye yönlendirilmişlerdir.

Erzincan ve çevresinde faaliyet gösteren çete liderlerinden biri de Rupen adlı bir Ermeni idi. Kemah murahhası Vartan Efendi'nin torunu olan Rupen, kendi liderliğinde bir komita teşkil etmişti. Bu çete, Kemah'a bağlı Karni Köyü'nün üst kısmında yer alan sarp ve yüksek bir dağ üzerindeki Çanlı Manastırı'nı karargâh olarak kullanmakta ve çevrede Müslüman nüfusun yoğun olduğu köylere silahlı saldırılar düzenlemekteydi. Rupen çetesinin en dikkat çeken eylemlerinden biri, 1895 yılında Kemah yakınlarında gerçekleştirdiği büyük bir saldırı olmuştur. Sultansuyu Hara-yı Hümayun Müdürü Kaymakam Reşid Bey, maiyetinde Hara-yı Hümayun baytarı Kolağası Ermeni Bogos, Sarraçbaşı Çerkez Kasbulak, Hara-yı Hümayun Remont bölüğü çavuşlarından Mesut ve Mehmet ile maiyeti Erzurum'dan bir miktar at satın alıp Malatya civarındaki Sultansuyu harasına gitmek için Erzincan'dan Kemah yolu üzerinden giderken Karni Çayı ya da Deresi denilen yerde yaklaşık 60'tan fazla olduğu tahmin edilen bir Ermeni çetesinin saldırısına uğramışlardı (BOA. HR. SFR. 1/108/46). Laz ve Gürcü kıyafeti giymiş bu çete¹, Reşid Bey'in emrindeki çavuşu öldürüp, atları itlaf edip ve üç yüz lira paralarını da gasp ettikten sonra bazı

¹ Osmanlı kaynaklarında, suçlarını gizlemek ve suçu Müslümanlara atmak için Laz veya Gürcü kıyafetiyle eylem yapan Ermeni çetelerinden bahsedilir. Ancak kanaatimizce bunlar, kıyafet değiştiren yerel Ermeniler değil; Kafkasya'dan gelen ve o bölgeye ait kıyafetleri giyen komitacılar olma ihtimali daha yüksektir.

köylere de baskınlar düzenleyerek Eğin tarafına kaçmışlardır (BOA. Y. MTV. 126/90; BOA. DH. TMIK. M. 5/67). Ağa isimli birinin durumu bildirmesiyle mahalli hükümet bu durumdan haberdar olmuştur (Aksüt, 1992, s. 90-91).

Ermeni çetesinin yol kesip, Kemah'a bağlı köylerdeki baskın ve yağmaları neticesinde olayların gittikçe büyümesi üzerine IV. Ordudan bölgeye asker sevk edilmesi emredilmiştir. Ancak gönderilen askerler yetersiz görüldüğünden 1895 yılı sonbaharına doğru Adana'dan 300 asker talep edilmiş ise de ancak, 50 süvari, 40 piyade gönderilebileceği bildirilmiştir (BOA. DH. MKT. 440/1). Bu çete mensupları bundan sonra civardaki Müslüman köylere yaptıkları baskınlarını daha da artırmışlardır (BOA. DH. TMIK. M. 5/67). Daha sonra bu çete mensuplarının bir kısmı Kemah'taki Karni Manastırında toplanmışlardır. IV. Ordu buradaki Ermenileri kuşatma altına alarak silahları ile beraber teslim olmaları halinde kendilerine kötü bir muamele yapılmayacağı aksi halde gereğinin yapılacağı bildirmiştir (BOA. A.MKT. MHM. 638/14). Teklifin reddedilmesi üzerine Ermeni çetesinin karargâhı Çanlı Manastırı kuşatılarak Reşit Bey kurtarılmış çetenin bir kısım elamanları öldürülmüş ve 17 elemanı da sağ ele geçirilmiştir (BOA. Y. MTV. 127/46). Rupen'in adamlarının bir kısmı Erzincan'da yapılan yargılama sonucunda idam edilmiş ve çete elebaşı Rupen ise firar etmeyi başarmıştır. Reşit Bey'in kurtarılmasında rolü olan Ağa ise, daha sonra davetine uyduğu Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde öldürülmüştür (Aksüt, 1992, s. 90-91; Birol, 2017, s. 27). Bundan sonra bölgede yapılan tahkikatta adı geçen manastır civarında gayet sarp bir dağdaki mağarada silah yapımında kullanılan tezgâh ve birçok silah tespit edilmiştir. Bunun üzerine Ermeni komitasının büyük bir isyan için hazırlanmış oldukları ortaya çıkınca yetkililerin denetim ve tâkibatı da artmaya başlamıştır. Ermeni komitacılar bu türden faaliyetleri ile amaçlarına ulaşamaları da fırsat kollamaya devam edeceklerdir (Bozan, 2020 s. 335). 31 Mayıs 1896 tarihli belgeye göre; bazı çete mensuplarının yakalanmasından sonra Çete lideri Rupen ise Dersim ileri gelenlerinden Seyyid İbrahim'e iltica etmiş ve fırsat buldukça da bölgede eşkıyalığa devam etmiştir. Bu şahsın da gıyabında idam cezası verilmiş, ancak bu tarihlerde Sultan II. Abdulhamid ülke genelinde yayılan olayların durması için dış baskıların da tesiriyle umumi bir af ilan etmiştir. 1 Ekim 1900 tarihli belgede Rupen'in aftan faydalanamayacağı belirtilmiş, 8 Ekim 1900 tarihinde de hükümete teslim edilmiş ve hakkında gerekli kanunî işlemin yapılması istenmiştir (BOA. DH. TMIK. M. 94/56; DH. TMIK. M. 95/6).

Kemah'taki Olayların Avrupa Basınına Yansımaları

1895 yılında Kemah'ta meydana gelen Ermeni olayları sebebiyle Osmanlı Devleti merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu ile işin üzerine ciddi bir şekilde giderek hem eşkıyaya hem de onlara destek veren Ermenilerin yoğun olduğu köylere karşı operasyon yapmıştır. IV. Ordunun yapmış olduğu operasyonlar en başta bunlara destek veren batılı sömürgeci güçleri ciddi biçimde rahatsız etmiştir. Berlin'de yayın yapan Vossische Zeitung adlı gazetenin Türklerin Kemah'ta Ermenilere saldırdığına dair makalesi Hariciye Nazırlığı vasıtasıyla Berlin sefaretinin gereken cevabı vermesi ile tekzip edilmeye çalışılmıştır (BOA. HR. SYS. 33/63; BOA, HR. SYS. 34/19). Ermeni komitalarının yaydıkları haberlerin büyük kısmı abartılı yalan haberlerden oluşmaktaydı. Nitekim 6 Eylül 1895 tarihli Wolff Telgraf Ajansının çektiği Fransızca belgede Şakir Paşa komutasındaki 15000 Türk askerinin Kemah'ın Ermeni köylerinden başta Zomak Köyü olmak üzere pek çok köyü tahrip ettikleri yolundaki Avrupa basınındaki haberler tekzip edilmiştir (BOA. HR.SYS. 34/4). Çünkü bu tarihlerde Şakir Paşa Anadolu ıslahatı için araştırma yapmak üzere müfettiş olarak Erzurum'da bulunuyordu, üstelik herhangi bir mıntıkaya operasyon yapmak gibi bir yetkisi de yoktu. Ermeni komitaları ve İngiliz hükümeti Şakir Paşa'nın burada bulunmasından rahatsız oldukları için aleyhinde yayınlara teşebbüs etmişlerdir (Karaca, 1993, s. 63-64). Bundan başka, Londra'dan Babıali'ye gönderilen telgrafta Kemah'taki beş Ermeni köyünün Osmanlı birliklerince yağmalandığı haberi Sun Gazetesindeki asılsız makaleye dayanarak iletilmiştir. Hatta buna karşı İngiliz Hükümeti bölgeye bir heyet göndermek istemişse de, heyet bölgedeki kolera salgınından dolayı gitmekten vazgeçmiştir (BOA. HR. SYS. 64/31). 1895 tarihinde Amerikan basınında Anadolu'daki Ermeni olayları ve yapılan operasyonlar yanlış

değerlendirilerek devlet aleyhinde yazılan yazılarda Kemah'ta Müslümanların Ermenilere saldırdığı yazılmış ve bu taraflı yayınların tektip edilmesi ve gerçeklerin ortaya çıkması istenmiştir (BOA. HR. SYS. 64/35).

Bunlardan başka Nouvelle Press Libre, ve 19. yüzyılın sonlarında Tiflis'te yayım yapan Ermeni yanlısı Rusça gazete Novoie Abazrenie adlı gazetelerinin Kemah'taki Karni Manastırında sıkıştırdıkları çetelerin yakalanmaları ve destekleyenlere karşı IV. Ordunun hareketi eleştirilerek aleyhinde yapılan yayınlara Ermeni komitaları açıkça destek vermişlerdir (BOA. HR. SYS. 2812/3; BOA. HR. SYS. 2771/49). Osmanlı Hükümeti gerek Kemah ve gerek tüm ülkedeki onlarca Ermeni isyanları ile ilgili hem gerekeni yapıyor hem de sefaretler aracılığı ile Avrupa kamuoyunu doğru şekilde bilgilendiriyordu. Bu çalışmalar neticesinde çoğu yazılar tektip edilmiş ve neticede Ermenilerin beklediği dış müdahale gerçekleşmemiştir (BOA. HR. SYS. 2830 /67; BOA. HR. SYS. 2830/72). 1895 yılı yaz aylarında Anadolu genelinde artan Ermeni hadiseleri Kemah Kazası'na da yansımış olup burada da olayların artması sebebiyle Avrupalı devletler Babıali'yi sıkıştırmışlar ve ayrıca basın yoluyla da Osmanlı Devleti aleyhine yayınlar çıkarmaya devam etmişlerdir. Bu konu Adliye ve Mezahip Nezaretine havale edilmiş ve gerekli inceleme ve araştırma yapılmış ve yapılan araştırmanın neticesinde 25 Eylül 1895 tarihinde verilen bilgiye şöyle özetlenmiştir. *"4. Ordu Kemah'a süvari, piyade ve topçu birlikleri sevk ederek operasyonlara başladığı esnada katillere yardım ve yataklık ettiği anlaşılan ve Ermenilerin yoğun olduğu köylere baskınlar düzenlemiş ve nihayetinde eşkıyanın üs olarak kullandığı Manastır kuşatılmıştır. Ancak bu sıralarda -belgede geçtiği üzere- Müslüman Kürt ve Türk başıbozuklar zaman zaman askere de katılarak katilleri bulmak ya da yerlerini öğrenmek maksadıyla baskınlar düzenleyerek bazı olumsuz olaylara sebep oldukları anlaşılmıştır"*. Bu durum bölgedeki Protestan ruhani reisi tarafından 20 Ağustos 1895 tarihinde aşırı abartılarak aktarılmıştır (BOA. DH. MKT. 433/47).

12 Ekim 1895 tarihli belgede Londra'dan Hariciye Nezaretine gelen telgrafta Kemah'ta Ermenilerin yoğun olduğu Karni, Truguener, Torton, Horopol ve Marigar isimli beş köyün Zeki Paşa'ya bağlı Osmanlı askerlerince yağma edildiği yaklaşık 5.000 kişiye kötü muamele yapıldığı dört adet manastırın da yağmalandığı şeklinde komitalarca verilen yanlış bilgiler Daily News adlı gazetede yayımlanmıştır (BOA. HR. SYS. 64/31). Edwin Bliss, bu tarihlerdeki Ermeni isyanlarını ve gazetelerdeki abartılmış olan bu haberleri eserinde taraflı bir şekilde yorumlayarak Ermeni halkına yönelik bir katliam şeklinde değerlendirmiştir. Ona göre; *"aynı tarihlerde Kemah'ta 5 Ermeni köyünün Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen 1.000 kişilik bir askeri kuvvet tarafından yakılıp yıkıldığını, erkeklere işkence yapıldığını, evlerin yağmalandığını, kadın ve çocukların evlerinden çıkarılmak suretiyle bir mezalime tabi tutulduklarını"* şeklinde asılsız ve abartılı şekilde aktarılmıştır (Bliss, 1896, s. 398; Yüksel, 2012, s. 172). Bütün yabancı basın, dış devletlerin destekleri ve Ermeni komitalarının silahlı eylemlerine rağmen Kemah Kazasını da içine alan Doğu Anadolu'yu Ermenistan'a katmak için yapılan bütün çabalar 20. yüzyıla girildiğinde büyük bir fiyasko ile neticelenmiş II. Abdülhamid'in ve Osmanlı devlet adamlarının başarılı siyaseti bir dış müdahaleyi bertaraf etmeyi başarmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın sonlarında Kemah ve çevresi etnik ve dini çeşitliliğin bir arada bulunduğu, sosyal ve siyasi dinamiklerin keskin biçimde hissedildiği bölgelerden biri olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin genel zayıflama sürecine paralel olarak, başta İngiltere, Rusya ve ABD olmak üzere Batılı devletlerin Ermeni meselesini uluslararası bir mesele hâline getirme yönündeki çabaları, doğrudan taşra sahasında etkili olmuş; özellikle misyoner faaliyetleri ve ayrılıkçı komitaların çalışmaları bu süreci derinleştirmiştir. Kemah'taki Ermeni nüfusu, uzun yıllar boyunca Osmanlı yönetimiyle barış içerisinde yaşamış; sosyal, ekonomik ve idari alanlarda çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni halkı arasında ayrılıkçı fikirlerin yayılması, bu huzurlu ortamı sarsmıştır. Misyoner okulları, kiliseler ve basın yayın organları vasıtasıyla yürütülen propaganda faaliyetleri, Kemah'taki Ermeniler arasında Osmanlı karşıtı bir bilinç oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda

özellikle Taşnak ve Hınçak gibi komitaların sistemli çalışmaları, bölgede silahlı örgütlenmelere ve devlet otoritesine karşı eylemlere zemin hazırlamıştır.

Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça görüldüğü üzere, Ermeni komitaları sadece ideolojik propaganda ile yetinmemiş; doğrudan şiddet eylemleriyle Kemah ve civarındaki köylere baskınlar düzenlemiş, Müslüman halkı hedef almış ve güvenlik tehdidi oluşturmuştur. Ermeniler bölgede kendilerine ait dini mekanları bu örgütlerin karargâhlarına dönüştürerek bölge halkı üzerinde korku vermek, baskı kurmak, adam kaçırma, suikast ve yol kesme gibi faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti IV. Ordu aracılığıyla bölgeye müdahale ederek silahlı çetelerle mücadele etmiştir. Bu mücadele sırasında Osmanlı devleti aleyhine batı basınında çıkan asılsız haberler diplomatik yollarla tekzip edilerek kamuoyu nezdinde Ermeni meselesine dair denge sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, Kemah özelinde 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan Ermeni faaliyetlerini Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak analiz etmeyi amaçlamış; yerel düzeyde yürütülen ayrılıkçı girişimlerin niteliği, yöntemi ve etkilerini ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Etik Beyan

“19. Yüzyıl Sonlarında Kemah ve Civarında Ermeni İsyanları” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu çalışma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kuralları Yayın Etiği Komitesi’nin (Committee on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirlemiş olduğu kurallardan oluşturulmuş olan Anasay Dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declares that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/ REFERENCES

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT):

BOA. DH. MKT. 1509/111; 1512/67; 100/46; 433/47.

Hariciye Nezareti Siyasi (BOA. HR. SYS):

BOA. HR. SYS. 33/63; 34/19; 34/4; 64/31, 64/35; 2812/3; 2771/49; 2830/72.

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR. SFR. 1):

BOA. HR. SFR. 1/108/46

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM):

BOA. A.MKT. MHM. 645/2; 697/11.

Dahiliye Muamelat (DH. TMIK. M.):

BOA. DH. TMIK. M. 5/67; 94/56; 95/6.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.):

BOA. Y. MTV. 126/90.

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK):

BOA., Y.PRK.ASK 45/96; 07/54.

Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK):

BOA. Y.PRK.BŞK.43/65

Yıldız Umumi (Y. PRK. UM)

BOA. Y. PRK. UM, 31/95.

Salnameler

Erzurum Vilâyet Salnamesi (EVS)

EVS., (1875) H.1292; H.1317, R. 1315 (1899); H.1318 R. 1317 (1900).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aksüt, A. K. (1992). *Erzincan Tarihi Coğrafi, Toplumsal, Etnografi, İdari, İhsal İnceleme Araştırma Tecrübesi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (1991). *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXVII*, İstanbul: DAGM Yayınları.

Birol, N. (2017). 1890-1900 Ermeni Ayaklanmalarının Erzincan'a Yansımaları ve İlk Ermeni İsyamları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X-I, 21-34.

Birol, N. (2019). 19.Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri. *Refahiye Sempozyumu*, Erzincan. 335-355.

Bliss, E. M. (1896). *Turkey And The Armenian Atrocities*, Philadelphia: Hubbard Publishing.

Bozan, O. (2020). XIX. Yüzyılın Sonlarında Erzincan ve Çevresinde Müslümanlar ile Ermeniler Arasındaki Münasebetler. *Erzincan Tarihi Cilt IV "Yakınçağ Döneminde Erzincan"*, Erzincan: EBYU Yayınları.

Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'asie*, C. I. Paris.

Gül, A. (2015). Osmanlı Dönemi Dersim Bölgesinde Yaşanan Güvenlik Sorunları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 18, 1-33.

Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*, Ankara: TTK Yayınları.

Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hüseyin, N. P. (1984). *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları.

Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara: TTK Yayınları.

- Karataş, Y. (2010). *II. Abdülhamid Döneminde Erzurum*. AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kocabaş, S. (1994). *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir*, İstanbul: Vatan Yayınevi.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, XIX. yy. 'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Konukçu, E. (2001). Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Ankara. II/38, 621-629.
- Küçük, C. (1984). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi 1878-1897*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Mayewski, W. (1986). *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çev. Azmi Süslü, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk Tarih Enstitüsü.
- Miroğlu, İ. (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Sezer, A. (1999). *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Şahin, İ. (2022). Kemah. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 25, 219-220, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şimşir, B. (1986). *Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti*, Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri. Sivas.
- Şişman, A. (2002). “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler” *Türkler*. 14, Ankara.
- Taşcı, K. (2020). Ortaçağ Döneminde Erzincan, *Erzincan Tarihi, II*. 90-107, Erzincan.
- Taşdemirci, E. (2001). Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 13-28, Kayseri.
- Tekin, Z., Göksal, E. (2017). II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullara Genel Bakış. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 318-336, Karabük.
- Terzioğlu, A. (2005). *Vilayat-ı Sitte'de Ermeniler (1878-1914)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tozlu, N. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Turan, O. (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1975). *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: TTK Basımevi.
- Vahapoğlu, M. H. (1990). *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara: MEB.
- Yüksel, M. (2012). Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905), *Ermeni Araştırmaları*, 43, 165-194.